

*Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil:
Enric Alabern Sáez i La Gota de Leche de Maó
(1906-1916)*

Bernat Sureda García
Xavier Motilla Salas

I. MARC GENERAL DE LA QÜESTIÓ

Al llarg de l'època contemporània i especialment durant el segle XIX i primeres dècades del XX, el discurs pedagògic es desenvolupà en estreta relació amb el pensament higienista. El canvi radical a les teories educatives que s'inicien a finals del segle XVIII i que marquen tot el pensament pedagògic contemporani no fou aliè als avenços sanitaris, que repercutiren en un increment de l'esperança de vida i especialment de la possibilitat de reduir les elevades taxes de mortalitat infantil.

El naturalisme rousseauinà, que fou el punt de partida de les concepcions educatives contemporànies pel fet de relacionar el desenvolupament intel·lectual i moral amb el de les capacitats físiques i psicològiques, establí un binomi entre els aspectes biològics i els educatius, que marcà intensament tota la pedagogia posterior. Una altra idea que trobem en els orígens de la pedagogia contemporània, i també a Rousseau, és la que remarca la importància de la intervenció materna a les atencions que han de rebre els infants durant els primers anys de vida. Com s'ha assenyalat en repetides ocasions, la confluència de factors de tipus demogràfic, d'avenços en el camp de la paidologia i de transformacions socials coincideixen en els orígens de l'època contemporània

a reforçar el paper de les mares com a responsables de les atencions higièniques i educatives de llurs fills. J.H. Pestalozzi, partint de Rousseau, tot insistent en la importància que té l'educació des del naixement, consagra la importància educativa de les mares.¹ Postulats de tipus higiènic i educatiu, estretament lligats, han confluït al llarg de l'època contemporània donant aparència científica i reforçant la fonamentació moral a la creença que la missió essencial de les dones és la de ser mares. La coincidència d'arguments, de pretesa fonamentació científica i positivista, amb altres, propis de la moral tradicional, que converteixen en fonamental la funció maternal de les dones, és una de les causes de la presència d'aquesta creença i pervivència igualment, tot i que amb matisos diferents, en un ampli espectre de posicions ideològiques, que van des del catolicisme conservador al pensament progressista burgès, fins ben entrat el segle XX.

Els avenços científics aplicats al camp de la higiene i el desenvolupament de la pediatria a finals del segle XIX foren utilitzats per reforçar la suposada racionalitat dels arguments a favor de la importància tant de la funció maternal com del fet que les dones rebessin una educació adequada a aquesta finalitat. La combinació d'elements de la moral tradicional, amb principis científics i racionals aplicats al manteniment dels fills com a contingut d'un programa formatiu dirigit a les dones, es convertí en un dels eixos del programa d'educació i moralització popular dut a terme a França per la República a partir de 1877. Per aconseguir aquest objectiu no sols es recorregué a l'escola, sinó que s'intentà influir en les dones a través d'activitats formatives com les universitats populars, els cursos per a persones adultes o els consultoris maternològics.² La influència d'aquests programes per a l'educació de les mares es deixà sentir a l'Estat espanyol a partir de principis del segle XX. Un dels tòpics que trobam en el discurs regeneracionista és el que relaciona els elevats índexs de mortalitat infantil, que hi havia a l'Estat espanyol de finals del segle XIX i principis del XX, amb la manca de cultura i de forma-

¹ FLECHA GARCIA, C. "Madres y maestras en el pensamiento pestalozziano". A RUIZ BERRIO, J.; MARTINEZ NAVARRO, J.A.; GARCIA FRAILE, T.; RABAZAS, T. (eds.) *La recepción de la pedagogía pestalozziana en las sociedades latinas*. Madrid: Endymion, 1998, pàg. 65-78.

² MAYEUR, F. "De la Révolution a l'École republicaine". A PARIAS, L-H (dir.) *Historie générale de l'Enseignement et de l'Education en France*. París: Labat Editeur, 1981, pàg. 169 i següents.

ció higiènica i sanitària de les dones per desenvolupar, correctament, la seva missió de mares. A l'hora d'abordar el problema de la mortalitat infantil i de proposar solucions durant el període de trànsit entre els dos segles, conflueixen enfocaments diversos, que coincidiren a defensar que, a més de la millora de les condicions sanitàries, era imprescindible incrementar la formació higiènica de les mares. Aquesta conclusió es fonamenta especialment en dos corrents d'opinió desenvolupats al llarg del segle XIX i que havien mantingut al llarg de la seva conformació importants relacions: l'higienisme i el regeneracionisme pedagògic i educatiu. Com ha assenyalat J. Bernabeu, analitzant la relació entre higienisme i pensament demogràfic, i a partir d'estudis recents sobre la configuració del pensament higienista espanyol, el desenvolupament d'aquest a la segona meitat del segle XIX va suposar la construcció d'un aparell doctrinal que superà l'estricta àmbit de la ciència i es convertí en un instrument per fonamentar l'actuació als més diversos espais de la vida pública i privada. L'higienisme fou un dels fonaments del programa de regeneració social que es plantejà a finals del XIX, i la seva influència despertà l'interès cap a temes directament relacionats amb la demografia com el control de la mortalitat, l'eugenesia, la higiene de la maternitat i del matrimoni, entre d'altres.³ D'altra banda, el reformisme pedagògic, en el seu doble vessant pedagògic i de reformisme educatiu, destacà la importància de millorar les condicions de vida dels nens i de contribuir al seu desenvolupament des del naixement, va atreure l'atenció cap a les mares com a primeres educadores dels seus fills i insistí en el fet que molts dels mals que es patien eren a causa de la manca de cultura i instrucció de la població. Les relacions entre higienisme i pensament pedagògic renovador a l'Estat espanyol foren importants des dels orígens del pensament educatiu liberal, com han assenyalat diversos autors.⁴ Cal recordar la preocupació higienista i l'atenció a les qüestions rela-

³ BERNABEU MESTRE, J. El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947. Text multicopiat, (s/d), pàg. 2-3.

⁴ Vegeu: CANES GARRIDO, F. "Higiene escolar y educación física en el Regeneracionismo español". A MONÉS, J.; SOLÀ, P. (ed.) *Educació, activitats físiques i esport en una perspectiva històrica*. Actes del 14è Congrés Internacional de la ISCHE Barcelona, 1992. Vol. I, pàg. 277-283; BENSO CALVO, C.; PEREIRA DOMÍNGUEZ, M. DEL C. "Aportaciones del higienismo a la educación corporal del escolar gallego en el siglo XIX". A *Ibidem*, vol. I. pàg. 284-289; i finalment, OLIVER JAUME, J. *L'higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Palma: Direcció General d'Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1992.

cionades amb el desenvolupament físic que trobem a Pablo Montesino i que, de manera tan important, influïren en la primera legislació educativa liberal. Com hom sap, el Reglament de les Escoles Públiques d'Instrucció Primària elemental, de 26 de novembre de 1838, inspirat pel mateix P. Montesino, que regí el funcionament d'aquestes escoles fins a la Llei Moyano i sobre el contingut del qual eren examinats els aspirants a mestres, insistia en la importància d'inculcar als nens els hàbits de la neteja, necessitat que es justifica per qüestions sanitàries i morals:

*Nadie ignora que muchas enfermedades de las que afligen al pueblo y colman su miseria, provienen de la suciedad en que por absoluta necesidad alguna vez, y frecuentemente por abandono, viven generalmente. Todos saben que la limpieza es necesaria para la salud; más no todos conocen igualmente su influencia en el carácter moral de los individuos.*⁵

L'interès per millorar la salut i les condicions de vida dels nens formà part del discurs reformador dels homes de la Institución Libre de Enseñanza i es traduí en la reclamació de millors higièniques en els locals de les escoles i també en l'interès per l'exercici físic, les excursions, les colònies escolars... Interès que s'accentuà encara més des de la pedagogia, a principis de segle, amb la difusió de les idees de l'Escola Nova i la publicació d'obres com la famosa d'Ellen Key *El Siglo de los Niños*, que es traduí a l'Estat espanyol l'any 1906.⁶ La consolidació durant les darreres dècades del segle XIX del concepte de la infància com una etapa clarament diferenciada de l'adult, i que condicionava el desenvolupament intel·lectual, físic i moral posterior, contribuí tant a la configuració de nous plantejaments educatius com a la difusió dels coneixements de pediatria i puericultura.⁷ Al mateix temps els projectes regeneracionistes plantejaven la necessitat imperiosa de corregir les greus

⁵ MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA. *Historia de la educación en España. Vol. III*. Madrid: MEC, 1985, pàg. 166.

⁶ FERNÁNDEZ SORIA, J.M.; MAYORDOMO PÉREZ, A. "Perspectiva histórica de la protección a la infancia en España". *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 3. Ediciones Universidad de Salamanca, 1984, pàg. 195.

⁷ RODRÍGUEZ OCAÑA, E. "Una medicina para niños". A BORRÁS LLOP, J.M. (dir.) *Historia de la infancia en España contemporánea (1834-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pàg. 149-170.

deficiències formatives de la població espanyola. Es pensava que la difusió de la instrucció i el desarrelament de la ignorància i la superstició no sols influïren genèricament en la regeneració moral, econòmica i social, evitant així les causes de la mortalitat que se sostenien en la degradació dels costums, especialment entre les classes treballadores, sinó que actuarien directament sobre les deficiències higièniques i especialment les relacionades amb la mala alimentació, que eren considerades la causa més evitable de la mort dels nens durant els primers anys de la vida.⁸ Tal com assenyalava el Dr. Rafael Ulecia Cardona, un dels pioners en la lluita contra la mortalitat infantil, l'any 1903, d'entre les causes de la mortalitat infantil:

*[...] ninguna tan palmaria y evidente, como la inobservancia por parte de las familias, de las reglas higiénicas que a la alimentación del niño se refieren.*⁹

Els efectes nocius d'algunes pràctiques tradicionals, mantingudes per la incultura, en l'alimentació dels nens de pocs mesos, eren denunciats a finals de segle per autors com V. Miró Laporta.¹⁰ La relació entre analfabetisme i mortalitat infantil fou posada de manifest a principis de segle per autors com Ricardo Revenga, que comparà estadísticament ambdós fenòmens.¹¹ Un altre dels autors que plantejà la formació de les mares, com a instrument eficaç de lluita contra la mortalitat infantil, fou el metge Enric Alabern Sáez, creador de la Gota de Leche de Maó i a qui ens referirem més àmpliament en successius apartats d'aquest treball. Cal indicar que l'atenció cap al problema de la mortalitat infantil i l'estudi de les seves causes, que es donà a finals del segle XIX i principis del XX, en plantejar l'evitabilitat d'aquestes mitjançant l'aplicació de normes higièniques i sanitàries elementals, contribuí a una revisió dels esquemes tradicionals en relació amb l'educació de la dona. Sense que es rompi la tradicional distribució de rols entre l'home i la dona que, fins i tot,

⁸ BERNABEU MESTRE, J. "Problèmes de santé et causes de décès infantiles en Espagne (1900-1935)". A *Annales de Démographie historique*, 1994, pàg. 69.

⁹ COHEN AMSELEM, A. "La mortalidad de los niños". A BORRÁS LLOP, J.M. (dir.). *Op. cit.*, pàg. 133.

¹⁰ En aquest sentit vegeu: MIRÓ LAPORTA, V. *Higiene y educación del niño*. Madrid, Alcoy: Librería de Victoriano Suárez-Imprenta El Serpis, 1899.

¹¹ LÓPEZ NUÑEZ, A. *Los inicios de la protección social de la infancia en España*. Madrid: CEPE, 1992, pàg. 157. Vegeu també: REVENGA, R. *La muerte en España. Estudio estadístico sobre la mortalidad*. Madrid: Imprenta de la Prensa, 1904.

per a alguns higienistes o moralistes de l'època, com ha assenyalat E. Rodríguez Ocaña, s'ha de veure reforçada insistint a relegar la dona exclusivament a la funció de reproducció i de manteniment dels fills, també és cert que, per primera vegada, la funció de la mare no pot fonamentar-se exclusivament en virtuts que es consideraven naturals de la dona i que podien desenvolupar-se sols amb una correcta educació moral. Situació que reforçà l'argument d'aquells sectors reformistes que reclamaven major educació per a les dones, tot i que no possessin radicalment en qüestió que el seu paper fonamental fos el de la maternitat.¹²

Per superar aquesta situació d'incultura no era suficient millorar l'escàs desenvolupament de l'escolarització i intensificar la formació higiènica dels futurs pares, sinó que calia emprendre campanyes d'educació i de formació per als adults. L'educació higiènica i sanitària deixa de ser exclusivament un tema d'instrucció escolar per convertir-se en una qüestió d'educació social.

Fou la preocupació per incrementar la instrucció dels adults el motiu que impulsà les activitats de l'anomenada Extensió Universitària, inspirada en els principis de la Institución Libre de Enseñanza. Com se sap, les activitats d'Extensió Universitària, inspirades en activitats semblants que es duïen a terme en altres països europeus, tingueren a l'Estat espanyol els seus orígens a la Universitat d'Oviedo, a finals del segle XIX, de la mà d'un grup de catedràtics institucionistes que organitzaren conferències obertes a la participació popular. Inspirada en un cert pedagogisme ingenu i en altes dosis de fe en la cultura, l'Extensió Universitària pretengué apropar les veritats científiques a les classes treballadores.¹³

¹² RODRÍGUEZ OCAÑA, E. *Op. cit.*, pàg. 168.

¹³ Vegeu en aquest sentit: GUEREÑA, J.L. "La projection sociale de l'Université à la fin du XIX siècle: l'extensión universitaire en Espagne". A *Actas de la 7th. International Standing Conference for the history of education*. Salamanca, 1985. Vol. I, pàg. 208-218 i SUREDA GARCIA, B. "La Extensió Universitària". A RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A.; NEGRÍN FAJARDO, O. (ed.) *Un educador para el pueblo. Manuel Cossío y la renovación pedagógica institucionista*. Madrid: UNED, 1987, pàg. 248-261.

II. LA FIGURA DEL DR. ALABERN A MAÓ

El metge i funcionari del Cos Pericial de Duanes, Enric Alabern Sáez, arribà a Maó a començaments del segle XX destinat com a administrador de la Duana. Com a funcionari, ingressà al cos per oposició l'any 1877. Aprofitant la seva estada a la duana de València, estudià medicina en aquesta ciutat, on es llicencià l'any 1896 en les especialitats d'oftalmòleg, per una banda, i de puericultor i maternòleg, per una altra. Abans de la seva arribada a Maó com a funcionari de la duana, havia estat destinat a Portbou on, coneixent les experiències d'Oviedo i de les universitats populars franceses, fundà i dirigí una delegació de l'Extensió Universitària de la Universitat de Barcelona.¹⁴ Com a conseqüència d'aquests antecedents, i tal com relatà Hernández Mora, no hauria de sorprendre ningú que just s'establí a Maó: [...] *sentís el doctor Alabern tres necessitats: la de veure establerta aquí l'Extensió Universitària, la que Maó tingués també un Ateneu i la de crear una institució de puericultura i maternologia, com era la Gota de Llet [...] a imitació de les moltes que, en aquell temps, funcionaven a França.*¹⁵

En efecte, Alabern i el catedràtic d'institut José Pérez de Acevedo, que havia arribat a Maó l'any 1903 per ocupar una càtedra a l'Institut General i Tècnic de Maó, foren entre d'altres els impulsors de la creació a Maó d'una delegació de l'Extensió Universitària del Districte Universitari de Barcelona amb el suport del Rector d'aquella universitat, Rafael Rodríguez Méndez, i el finançament del municipi. Ambdós aconseguiren implicar entorn del projecte de l'Extensió Universitària una minoria intel·lectual agrupada al voltant de la *Revista de Menorca* creada el 1888.¹⁶ Aquest col·lectiu de persones de tendència progressista que s'aglutinaren al voltant de l'Extensió Universitària foren, a més d'Alabern i Pérez de Acevedo, l'historiador i arxiver municipal Francesc Hernández Sanz; el metge Llorenç Pons Marqués; el manescal Miquel Gomila Jover; el periodista i pensador àcrata Joan Mir i Mir, dirigent durant aquests anys del moviment anarquista menorquí; el mestre mallorquí

¹⁴ HERNÁNDEZ MORA, J. "Els orígens de l'Ateneu de Maó". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1981, pàg. 25-28

¹⁵ *Ibidem*, pàg. 28.

¹⁶ CANUT, M^a.L.; AMORÓS, J.L. *Anatomia de una Cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*. Institut Menorquí d'Estudis, 1989, pàg. 23.

Gabriel Comas i Ribas, un dels pioners de la graduació escolar a les Balears; el farmacèutic Pere Gavilán Alzamora, i finalment, el militar Josep Riera Alemany, entre d'altres.¹⁷ El grup organitzador de l'Extensió Universitària, amb Alabern i Pérez de Acevedo al capdavant, no tardà a considerar la possibilitat de crear a Maó un Ateneu que, a imitació del de Madrid, donés consistència i més amplitud a les activitats d'Extensió Universitària. En aquest sentit, com ha assenyalat Josep M. Quintana, a l'empresa s'uniren un col·lectiu d'intel·lectuals, professors i professionals liberals d'idees avançades, republicanes i laiques, l'objectiu dels quals era crear un espai de debat intel·lectual lliure i independent dels partits polítics i especialment de l'Església.¹⁸ Al mateix temps que es creava l'Ateneu, i sota el seu esperonament, es fundà a Maó el consultori de puericultura i maternologia, popularment conegut per la Gota de Leche. Amb anterioritat, el projecte de la constitució de l'esmentada institució ja havia estat presentat per Alabern en una sèrie de conferències fetes en el marc de l'Extensió Universitària sobre *La lucha en pro de la infancia*, *La puericultura y los consultorios de niños de pecho* i *La Fundación de la Gota de Leche en Menorca*, els dies 13 de maig, 10 de juny i 19 de juliol de 1905, respectivament. Conferències a les quals ell considerà: [...] *de importancia capital para las madres que ven en ellas el fundamento de lo que en los Consultorios, escuelas de maternología, se les enseña, que: Se identifican con la Higiene, y ella las fortifica [...] para la lucha por la salud de sus hijos [...]*.¹⁹

Tota vegada que quedà constituïda la Gota de Leche, Alabern encara pronunciaria, a les dependències de l'Ateneu, dues conferències més, sobre *Desarrollo actual de la higiene infantil* i *Concepto y funciones de la Gota de Leche*, obertes també al públic de l'Extensió Universitària i que foren publicades a la *Revista de Menorca*.²⁰ De la seva labor al capdavant de la Gota de

¹⁷ HERNÁNDEZ MORA, J. *Op. cit.*, pàg. 38.

¹⁸ QUINTANA PETRUS, J.M. *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, pàg. 47.

¹⁹ ALABERN, E. "Desarrollo actual de la higiene infantil". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1907, pàg. 161-162.

²⁰ Vegeu: ALABERN, E. "Desarrollo actual de la higiene infantil". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1907, pàg. 161-168, i també ALABERN, E. "Concepto y funciones de la Gota de Leche". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1907, pàg. 257-264.

Leche, en tenim notícies gràcies a l'historiador i arxiver maonès Francesc Hernández Sanz, que l'any 1910 realitzà un *Historial sobre la Gota de Leche de Mahón* en què queden reflectits els principis que inspiraren Alabern en el seu consultori. Per al doctor Alabern, la causa fonamental dels elevats índexs de mortalitat infantil calia cercar-la en la incultura de la població. D'aquesta manera la lluita contra aquest fet havia de partir, en un principi, de proporcionar, especialment a les mares, la cultura i els coneixements necessaris per fer front a aquesta problemàtica. En aquest sentit afirmà, referint-se a la mortalitat infantil, en el resum de la seva conferència *La lucha en pro de la infancia*:

[...]No depende esta espantosa mortalidad de niños de circunstancias físicas del territorio, no depende de fatalidad alguna inevitable; depende, como todos nuestros males, de una causa que podemos combatir y que debemos vencer: depende de la ignorancia.²¹

Alabern, com la majoria dels metges higienistes d'aquesta època, insisteix en la influència dels hàbits alimentaris en la salut dels nens, atès que considera com a causa evitable més freqüent de la mortalitat infantil els trastorns gastrointestinals que, fins i tot, podien estar en la base d'altres defuncions que a les estadístiques podien ser atribuïdes a altres causes. En aquest sentit Alabern, en una carta dirigida a alguns dels seus cooperadors el juny de 1905, afirmà:

*El enemigo que por consiguiente hay que combatir en el niño es el transtorno-intestinal. De aquí que se imponga el corregir ó rectificar con arreglo á preceptos higiénicos fijos y bien establecidos, el régimen de lactancia ya sea materna, mercenaria o artificial.*²²

D'altra banda, davant la necessitat de millorar les instal·lacions de la institució, Alabern presentà, junt amb l'arquitecte Francesc Femenías, un projecte per a la construcció d'un nou edifici en el Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis,²³ així com també donà coneixença d'un apa-

²¹ HERNÁNDEZ SANZ, F. *Historial de la "Gota de Leche" de Mahón*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintes Rotger, 1910, pàg. 26.

²² Ibidem, pàg. 51.

²³ FEMENÍAS, F.; ALABERN, E. *Noticia sobre el Plan y Condiciones de un Edificio de Planta cuyo Proyecto figura en la exposición del Congreso*. Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis. Mahón: Imp. de M. Sintes Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1910.

rell, ideat per ell mateix, per mesurar els nens, al qual anomena *paidómetro*.²⁴ De la importància de la seva figura al capdavant de la Gota de Leche, ens en podem fer una idea si ens atenem a la justificació que donà el seu successor sobre la manca d'assistència a l'establiment maternològic, després que Alabern es traslladés a Alacant. En concret, Jeroni Forteza digué:

*[...] me explico lo ocurrido tan sólo por una especie de colapso, digámoslo así, del espíritu popular violentamente traumatizado por la inesperada marcha del fundador de la “Gota de Leche”. Este señor se creó aquí una personalidad tan simpática, tan atractiva, [...] que no era posible que el pueblo lo viera marchar sin que se disiparan algunas de sus ilusiones más queridas. Y así fué, el entusiasmo por la Gota decreció sin que nadie haya tenido la culpa. Ha ocurrido un luto, hasta cierto punto no censurable.*²⁵

Alabern abandonà Maó l'any 1913, per ocupar plaça a la duana d'Alacant, primer, i després a la de Bilbao, i s'establí finalment a Palma com a Administrador de Duanes de la Província de Balears.²⁶ Cal afegir, a més, que Alabern fou nomenat, poc abans d'abandonar Maó, Fill Adoptiu per part de la Corporació municipal maonesa en sessió del 5 de març de 1913, tal com publicà la *Revista de Menorca*, com a mostra de:

*[...] agradecimiento de todo un pueblo al hombre de ciencia que ha dedicado sus desvelos, su personal trabajo y, sobre todo, un verdadero amor a la creación y sostenimiento de la institución de higiene y de solaridad social conocida con el nombre de la Gota de Leche [...].*²⁷

El batle Francesc Bals féu entrega a Alabern del diploma en què es consignava l'acord municipal i en el qual es podia llegir:

El Ayuntamiento de Mahón, interpretando los sentimientos de amor y de gratitud que el pueblo que representa siente por el médico don Enrique Alabern y Saez, fundador en MCMv-MCMvj de la

²⁴ ALABERN, E. *Sobre un Paidómetro. Cooperación a la medida de infantes*. Mahón: Tipografía Mahonesa, 1913.

²⁵ FORTEZA MARTÍ, J. *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche*. Mahón: Tipografía Mahonesa, 1916.

²⁶ HERNÁNDEZ MORA, J. *Op. cit.*, pàg. 28.

²⁷ LA REDACCIÓN. “Homenaje al señor Alabern”. *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1913, pàg. 193.

*benéfica y utilísima institución Gota de leche, a la que, con una generosidad y desinterés dignos del mayor elogio, presta su dirección facultativa y consagra sus personales servicios, en sesión celebrada el día v de marzo acordó, por unanimidad, nombrarle Hijo Adoptivo de Mahón, la más alta honra que le es dable conceder, y para perpetuar galardón semejante, se le extiende el presente diploma, refrendando con el sello mayor de este Municipio y formado en las Casas Consistoriales de esta Ciudad a primeros de junio de MCMxiiij [...].*²⁸

Finalment, no ens ha d'estranyar, atesa la seva tasca professional al capdavant de la Gota de Leche, que quan, cap al 1921, decidís realitzar la seva tesi doctoral, la desenvolupés sota el tema de *Sobre Lactancia artificial en las instituciones de Puericultura y en la practica privada.*²⁹

III. LA GOTA DE LECHE DE MAÓ (1906-1916)

El dia 16 d'abril de 1906 es presentava a la Delegació Especial del Govern a Menorca el Reglament de la Gota de Leche de Maó que, tal com s'hi especificava, nasqué a l'empar de l'Extensió Universitària, i sota la direcció facul-

²⁸ Ibidem, pàg. 195-196.

²⁹ ALABERN, E. *Tesis del Doctorado por D. Enrique Alabern, vocal correspondiente del Consejo superior de protección a la infancia. Sobre lactancia artificial en las instituciones de puericultura y en la práctica privada. Cooperación a los estudios Nipiológicos acerca de las leches cruda y esterilizada.* Palma de Mallorca: Tipografía de Amengual y Muntaner, 1921. En ella tracta, tal com s'especifica en l'esquema, sobre: "I.- Consideraciones previas sobre la lactancia natural, o materna y la artificial.- Antigüedad mítica de ésta así como de otros recursos de la moderna Puericultura.- Necesidad de admitir la artificial como arma de recurso en la lucha pro-infancia.- Posibilidad eventual de retorno a la materna.- Caso práctico. II.- La lactancia artificial con leche cruda.- Composición química y biológica de la leche cruda.- Los inconvenientes de esta lactancia.- La práctica de la misma en algunos centros de Puericultura para salvarlos.- Otros inconvenientes para los que no hay precaución salvadora.- Casos prácticos que, no obstante lo apuntado, abonan, circunstancialment, dicha alimentación en los infantes. III.- La leche tratada por el calor.- Leche esterilizada.- Sus ventajas como alimento de los niños.- Práctica de su uso en las Gotas de Leche y a domicilio, aprovechando esas ventajas.- Casos prácticos que, no obstante, contraindican el uso de leche esterilizada. IV.- Paralelo.- Juicio crítico de una y otra lactancias.- Resultado de nuestra experiencia. V.- Conclusiones.- El principio individualista hipocrático halla una vez más su confirmación.- *Qué debe hacerse y por quién*".

tativa del metge i administrador de la duana de Maó, Enric Alabern Sáez. Domiciliada interinament a l'Ateneu, l'esmentada institució va néixer amb la finalitat de vulgaritzar entre les mares els ensenyaments de la higiene infantil, i facilitar alhora els mitjans necessaris i adequats per practicar-los. Es pretenia realitzar el primer dels objectius amb l'establiment d'un consultori de nens de pit, que fos una vertadera escola de maternologia, per tal de fer front a l'excessiva mortalitat infantil, així com també la realització de la segona de les seves finalitats mitjançant la facilitació de llet esterilitzada, pasteuritzada o maternitzada, segons les necessitats dels infants les mares dels quals no poguessin lactar.³⁰

El projecte d'instaurar l'esmentada institució a Maó, com ja hem comentat abans, anà prenent forma arran d'una sèrie de conferències pronunciades per Alabern en el si de l'Extensió Universitària de Maó, en les quals versà sobre *La lucha en pro de la infancia, La puericultura y los consultorios de niños de pecho* i *Fundación de la Gota de Leche en Menorca*, i que el mateix Alabern considerà -en una conferència posterior a la instauració de la institució- d'importància cabdal per a les mares, atès que en elles explicà els fonaments del que es realitzava en els consultoris, concebuts aquests, com ja hem dit abans, com a escoles de maternologia.³¹ Com ja hem assenyalat, tenim notícies del contingut de les esmentades conferències gràcies a l'historiador i arxiver maonès Francesc Hernández Sanz, que l'any 1910 realitzà un *Historial de la Gota de Leche de Mahón*, en el qual repassà la trajectòria de la institució fins aleshores. Així doncs, segons ens relatà Hernández Sanz, en la primera de les conferències que Alabern va fer a l'Extensió Universitària -sobre *La lucha en pro de la infancia*- tractà de per què era necessària, com i contra qui s'havia de fer l'esmentada lluita que donava títol a la conferència. En ella féu:

[...] *calurosos elogios de los Consultorios de niños de pecho, de creación moderna, de las escuelas de maternología, de las colonias escolares y de los sanatorios marítimos, combatiendo con enérgicas frases la ignorancia y la rutina, enemigas implacables de todo adelanto y de todo progreso social.*³²

³⁰ GOTA DE LECHE DE MENORCA. "Reglamento de la Gota de Leche de Menorca". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1906. Apèndix núm. 1, pàg. 1.

³¹ ALABERN, E. "Desarrollo actual de la higiene infantil". A *Op. cit.*, pàg. 161-162.

³² HERNÁNDEZ SANZ, F. *Op. cit.*, pàg. 2.

En la segona de les conferències fetes, sota el títol de *La puericultura y los consultorios de niños de pecho*, Alabern versà sobre el concepte, principis i finalitat de la puericultura, alhora que féu un repàs a la història dels diversos consultoris creats i, especialment, de la Gota de Leche fundada a França.³³ Finalment, en la tercera de les conferències pronunciades en el marc de l'Extensió Universitària, Alabern tractà, sota el lema de *Fundación de la Gota de Leche en Menorca*, de: [...] *las excelencias de las Gotas de Leche como instituciones fundadas para el bien común sin distinciones de clase, ni partidos, ni religiones, ni nacionalidades [...]*, alhora que, en ella, s'oferí el mateix Alabern a dirigir el consultori, en cas de crear-se a Maó, de forma totalment desinteressada.³⁴

La formació de les mares, com a eina eficaç per lluitar contra la mortalitat infantil i la necessitat de superar el tòpic que amb l'estima i tendresa ja és suficient per ser una bona mare, fou l'objectiu de la nounada institució, que destacà el seu secretari José Pérez de Acevedo en el pròleg de l'obra publicada per Francesc Hernández Sanz, per tal de donar a conèixer les activitats de l'entitat:

El nombre de Gota de Leche que distingue á nuestra Institución - escriuirà Pérez de Acevedo- se ha prestado á un error muy generalizado, el de creer que la principal, si no la única de sus finalidades, es la de facilitar leche esterilizada á los niños. Todo lo contrario, la misión principal, el trabajo preferente del Director de la Institución es propagar las excelencias de la lactancia materna y adoctrinar á las madres para que cuiden a sus hijos, añadiendo a la ternura inefable que les infundió la naturaleza, las salvadoras verdades encontradas por la ciencia. Combátase la ignorancia, el mayor de nuestros enemigos, en nuestra institución, que es, antes de nada, una escuela de maternología, porque si bien la maternidad se ha dicho que santifica á la mujer, no la ilustra, y el cariño más acendrado puede llegar y llega, cuando va guiado por las preocupaciones y los errores vulgares, á deplorables resultados. Prueba que la misión principal de la Gota de Leche es educativa,

³³ Ibidem, pàg. 2.

³⁴ Ibidem, pàg. 4.

*que el menor número de los que á ésta concurren es de lactancia artificial. Los biberones de leche maternizada que el doctor Alabern prepara con tan minucioso esmero, no son armas preferidas en la lucha en favor de los niños, sino aquellas que no se han de emplear más que en último extremo y en muy contados casos.*³⁵

Abans d'aquesta última conferència, anterior a la creació de la Gota de Leche a Maó, es produí una reunió el dia 19 de juliol per tal d'estudiar la possibilitat i els mitjans amb què es comptava per dur a la pràctica la instal·lació de l'esmentada institució. En ella, s'acordà repartir un fulletó, juntament amb un butlletí de subscripció per totes les cases de la ciutat.³⁶ El mateix Hernández Sanz considerà aquesta reunió, celebrada a les dependències del Centro Ciclista Mahonés, i sota la presidència del batle accidental Pere Pons Sitges, com a fonamental, ja que en ella les diferents entitats es van comprometre a treballar amb vertader deler fins arribar a la realització del seu objectiu, que no era altre que instaurar un consultori maternològic a la ciutat de Maó.³⁷ El fulletó distribuït en forma de manifest, i juntament amb la butlleta d'inscripció, fou repartit el dia 22 d'aquell mateix mes i any; la major part de les persones que s'hi inscriviren eren de la classe popular. Mentrestant Alabern obrí en el seu domicili una consulta particular i gratuïta de maternologia i puericultura. El dia 1 de gener de 1906 la Gota de Leche comptà amb domicili propi, atès que fins aleshores la seva Junta havia celebrat les seves reunions a les dependències de l'Ateneu.³⁸ Però les instal·lacions no eren les més adients i, des de la premsa, s'anà incidint en la necessitat de tan important institució en aquells anys per tal de combatre la mortalitat infantil. En aquest sentit destacà la nota de premsa escrita pel diari republicà *El Liberal* el dia 18 de gener de 1906, en la qual s'afirmava:

Si las razones expuestas hasta la fecha en la prensa de esta localidad [...] no han sido suficientes para llevar el convencimiento a los ánimos de los menorquines, vamos a exponer hoy un dato que no puede dar lugar a dudas. Durante el año que acaba de expirar se han registrado en Mahón 296 defunciones [...] corresponden 43 a

³⁵ PÉREZ DE ACEVEDO, J. "Prólogo". A HERNÁNDEZ SANZ, F. *Op. cit.*, pàg. VI.

³⁶ *El Liberal*. Maó, 20 de juny de 1905.

³⁷ HERNÁNDEZ SANZ, F. *Op. cit.*, pàg. 4.

³⁸ *Ibidem*, pàg. 5-6.

*los niños de pecho ó sea un 14 por ciento [...]. ¿No es este dato elocuente, elocuentísimo? ¿No dice esta cifra exorbitante algo que exija la necesaria intervención de las autoridades todas, encargadas de velar por la salud pública y evitar la menor mortaldad posible[...]? ¿Es que no valían acaso las vidas de esas criaturas, unos cuantos miles de pesetas? [...]. Sólo faltan unas míseras pesetas para que la instalación de la “Gota de Leche” en Mahón sea un hecho. Sólo faltan unas míseras pesetas para que cuente esta población con el medio que la ciencia aconseja ser necesario para evitar la mortalidad excesiva de las tiernas criaturas. Sólo, por no disponer de esas míseras pesetas, tendremos que lamentar este año y en los sucesivos esa excesiva mortalidad. ¿Es esto justo? ¿Es esto Humano?.*³⁹

Poc després, el mateix Alabern informava de l'Assemblea de Gotas de Leche celebrada a París, en la qual es donà una definició del que eren les esmentades institucions, que no eren altra cosa, segons les seves pròpies paraules, que: [...] *una obra de lucha contra la mortalidad infantil por todos los medios posibles: 1º dando consejos a las madres; 2º estimulando la lactancia materna; 3º distribuyendo la leche cuando la del seno falta o es insuficiente*, per seguir afegint que: *Notemos ahora cuánto importa todo esto, no a una clase social sino a todas, porque unas y otras están necesitadas del conocimiento de la higiene infantil, que es lo que en último término viene a propagar la “Gota de Leche” [...].*⁴⁰

Tota vegada que el nou local fou moblat i habilitat per a la consulta, el dia 11 d'abril es redactà el Reglament pel qual s'havia de regir la institució, i s'aprovà, per part de l'Autoritat governativa, el dia 16 d'aquell mateix mes i

³⁹ *El Liberal*. Maó, 18 de gener de 1906.

⁴⁰ ALABERN, E. “Pro-Pueris”. *El Liberal*. Maó, 17 de març de 1906. Alabern donà notícies del que s'establí com a necessari en l'esmentat congrés: “1º *Que los poderes públicos den las disposiciones convenientes para disminuir el número de madres incapaces de amamantar; 2º Que las Gotas de Leche sean propagadas con la mayor amplitud posible; 3º Que todas las Gotas de Leche tengan una dirección médica; 4º Que los poderes públicos estimulen y favorezcan el desarrollo de la institución; 5º Que los mismos poderes faciliten por todos los medios la vulgarización de la higiene infantil; 6º Que se intuya una legislación rigurosa en todos los países para la vigilancia de la leche destinada a los infantes; 7º Que se cree una Unión Internacional de las Gotas de Leche con Comité permanente*”.

any.⁴¹ El local habilitat era ubicat a la plaça del Príncep, número 3, cantonada amb el carrer de la Miranda, i ocupava una part de l'edifici en què es trobava instal·lat l'Ateneu.⁴² La Comissió de Propaganda i Organització de la Gota de Leche quedà composta, entre d'altres, per Victory Taltavull, president de l'Ateneu, com a president honorari, Alabern com a director facultatiu, Pere Pons Sitges, primer tinent de batle, com a president i Pérez de Acevedo com a secretari. A més diverses corporacions i societats hi estaven representades, entre elles, la Junta Local de l'Extensió Universitària, l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, el Casino Mahonés, el Casino Unión Republicana, el Círculo Monárquico, el Centro Ciclista Mahonés, la Creu Roja, la societat cooperativa El Porvenir del Obrero, la Asociación de Beneficencia Domiciliaria, la Sociedad Española de Salvamento de Náufragos, la societat benèfica El Recreo, el Gremio de Pescadores y Marineros i la Unión de Obreros Agrícolas, a més de la societat maçònica Hermanos de la Humanidad i la societat benèfica Humanidad. A l'esmentada Comissió de Propaganda també hi figuraren representants de la premsa local com el diari republicà *El Liberal*, el monàrquic *El Bien Público*, així com també *El Porvenir del Obrero* i la *Revista de Menorca*.⁴³ La gran diversitat de societats i corporacions, a més de la premsa de diferent ideologia, que estaren representades en la Comissió de propaganda de la Gota de Leche, ens dóna una idea de la importància que tenia per a la societat maonesa de principis de segle la creació de l'esmentada institució per tal de combatre la mortalitat infantil.

Amb posterioritat a l'obertura del local destinat a la Gota de Leche, i al seu reconeixement per part de la Delegació Especial del Govern a Menorca, Alabern encara realitzà dues conferències més en el marc de l'Extensió Universitària, els dies 14 de gener i 26 de març de 1907, de les quals tenim constància gràcies a la *Revista de Menorca*, per tal de continuar la seva tasca de propaganda a favor de la higiene infantil. Les esmentades conferències tractaren del *Desarrollo actual de la Higiene infantil* i del *Concepto y funciones de la Gota de Leche*, en les quals remarcà la importància de la higiene infantil i de l'aplicació dels avenços de la puericultura per tal de disminuir la

⁴¹ HERNÁNDEZ SANZ, F. *Op. cit.*, pàg. 6.

⁴² *Ibidem*, pàg. 10.

⁴³ GOTA DE LECHE DE MENORCA. "Reglamento de la Gota de Leche de Menorca". *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1906. Apèndix n° 1, pàg. 8.

mortalitat infantil, a més d'analitzar les funcions de les diverses Gotas de Leche establertes a l'estranger i a l'Estat espanyol.⁴⁴ En una d'aquestes conferències, fetes a l'Ateneu, Alabern analitzà les dades de mortalitat general i infantil de l'Estat espanyol, i les comparà amb les de les illes Balears i amb les de la ciutat de Maó. Constatà, amb les dades de les quals disposava, que la mortalitat infantil a les Balears, i més encara a Maó, era baixa comparada amb altres províncies espanyoles, fenomen que la moderna historiografia s'ha encarregat de recalcar.⁴⁵ Tot i així, la majoria de les defuncions de nens menors de cinc anys, un 83'56%, són menors de dos anys. Aquestes dades li serviran per reforçar els seus arguments a favor de l'actuació sanitària i higiènica, i de la informació a les mares a l'etapa de lactància. En aquesta mateixa conferència Alabern deixà entreveure les seves concepcions demogràfiques i es pronuncià en contra de les tesis neomaltusianes, el contingut de les quals va resumir amb cruesa com a partidaris d'eliminar -tal com feien els lacedemonis, diu- els individus defectuosos o escanyolits. Com és sabut, la polèmica en el si del col·lectiu higienista entre poblacionistes, preocupats per mantenir els nivells de natalitat, i els neomaltusians, partidaris de reduir les altes taxes de mortalitat mitjançant el control de la natalitat, arribà a ser molt intensa en el Primer Congreso Nacional de Sanidad celebrat a Madrid el maig de 1934 tal com ha assenyalat J. Bernabeu Mestre.⁴⁶ El possible conflicte entre els interessos sanitaris individuals i públics no podia solucionar-se, segons Alabern, mitjançant fórmules dràstiques que sacrificuessin els interessos individuals als públics, sinó mitjançant el desenvolupament de l'assistència higiènica i de la protecció a la infància.⁴⁷

Anys més tard a les conferències abans esmentades, l'any 1910, el Consejo Superior de Protección a la Infancia atorgaria a Alabern un premi, fora de concurs, per la seva tasca al capdavant de la Gota de Leche de Maó.⁴⁸

⁴⁴ Vegeu: ALABERN, E. "Desarrollo actual de la higiene infantil". *Op. cit.*, pàg. 161-168 i també ALABERN, E. "Concepto y funciones de la Gota de Leche". *Op. cit.*, pàg. 257-264.

⁴⁵ Vegeu en aquest sentit: DOPICO, G.; DEL ARROYO, F. "Desarrollo económico y social y mortalidad infantil. Diferencias regionales". A ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE CIENCIA REGIONAL. *Crisis, Autonomía y desarrollo regional*. Santiago de Compostela: Universidad De Santiago de Compostela. 1985, pàg. 357-372.

⁴⁶ BERNABEU MESTRE, J. (s/d). *Op. cit.*

⁴⁷ HERNÁNDEZ SANZ, F. *Op. cit.*, pàg. 48-49.

⁴⁸ LA REDACCIÓN. "El Premio de La Gota de Leche". A *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1910, pàg. 55.

El mateix Alabern, poc abans d'abandonar Maó per ocupar plaça a la duana d'Alacant, publicà l'any 1913 una *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón*, en la qual afirmava que la institució ja era un fet a l'illa, tot i que alhora es queixava de la manca de suport que, per part de les entitats bancàries i mercantils, rebien. Alabern considerà, en l'esmentada memòria, que a la institució li feia falta un nou edifici, que fos propi i amb la instal·lació dels serveis que en aquell moment no podien disposar, idea aquesta que ja havia presentat anteriorment amb la col·laboració de l'arquitecte Francesc Femenías al Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis.⁴⁹ Com ja hem comentat, anys més tard, Jeroni Forteza, que prengué el relleu de la Gota de Leche, atribuï, entre d'altres causes, la crisi viscuda per la institució a la marxa d'Alabern.⁵⁰ El mateix Forteza divulgà, en les llibretes que dissenyà per fer un seguiment del desenvolupament i l'alimentació dels nens que passaven pel consultori maternològic, per a què servien i que eren necessàries encara institucions com l'esmentada Gota de Leche. Segons ell, aquestes servien per, en primer lloc, vigilar científicament el desenvolupament dels nens sans i fomentar la lactància natural sempre que fos possible; en segon lloc, per ensenyar a les mares el que havien de fer en benefici de la salut dels seus fills i el que havien d'evitar per no perjudicar-la, entenent la Gota de Leche com una vertadera escola de maternologia; en tercer lloc, servien per proporcionar a tots aquells infants que no podien gaudir de la lactància natural els recursos menys perillosos possibles per alimentar-los artificialment; d'altra banda, reglamentaven una bona lactància mixta, que evitava els defectes de lactància artificial; servien, també, per procurar als infants llet analitzada i vigilada sota la direcció científica dels metges de la institució; així mateix, servien per conèixer les condicions de la dona com a dida i les qualitats de la seva pròpia llet; finalment, i en darrer lloc, també servien per prestar el servei d'incubadores.⁵¹ La tasca de divulgació que realitzà

⁴⁹ ALABERN, E. *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1913, pàg. 21-24. "Sobre el projecte d'un nou edifici per a la Gota de Leche". Vegeu: FEMENÍAS, F.; ALABERN, E. *Op. cit.*

⁵⁰ FORTEZA MARTÍ, J. *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche*. Mahón: Tipografía Mahonesa, 1916, pàg. 7-8

⁵¹ FORTEZA MARTÍ, J. *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jeronimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintés, á cargo de F. Fábregues, (s/d).

Jeroni Forteza, successor d'Alabern, al front del consultori maternològic va ser important. L'any 1915 realitzà una conferència a les dependències de l'Ateneu intitulada *Concepto moderno de las Gotas de Leche como establecimientos de Puericultura y de Maternologia*.⁵² A més, al mateix any, Forteza, com a continuador de la tasca desenvolupada per Alabern i esperonada sota el caliu creat per l'Extensió Universitària, va publicar un recull d'articles amb els quals pretenia donar a conèixer consells higiènics als pares.⁵³ Com ell mateix ens diria en el pròleg d'aquesta obra:

*La llamada extensión universitaria, es decir, la divulgación de conocimientos científicos entre las personas no peritas en la rama del saber humano a que pertenecen aquellos, constituye una exigencia que va siendo más imperiosa de cada día en las modernas sociedades [...].*⁵⁴

Alhora que prosseguí afirmant que amb l'esmentada obra :

*[...] aspiramos a que el público conozca algunos asuntos íntimamente relacionados con ese bienestar físico que con marcado afán se persigue actualmente por las sociedades modernas.*⁵⁵

Forteza considerava que era important divulgar tot allò que estigués relacionat amb la medicina i la higiene dels infants, atès que aquests últims eren els components de les futures societats. En aquest sentit, per a ell, un metge higienista era de cabdal importància en aquesta tasca, puix havia de contribuir a la implementació domèstica de la higiene mitjançant la divulgació dels seus preceptes a través dels diaris, els llibres, les tribunes dels casinos i altres societats, a més de, lògicament, en les seves visites als domicilis i en la clínica en què exercís. Aquesta tasca era considerada per Forteza com a cabdal per a la regeneració de les societats mitjançant la higiene de la infància.⁵⁶

⁵² LAFUENTE VANRELL, L. "Sesión de apertura del curso académico celebrada en el Ateneo el 15 de octubre de 1915. Memoria leída por el Secretario de la Junta Directiva". A *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1915, pàg. 322.

⁵³ Vegeu: FORTEZA MARTÍ, J. *Higiene de los niños (Consejos a los padres)*. Colección de artículos de vulgarización científica. Mahón: Imprenta de Sucesores de Parpal, 1915.

⁵⁴ *Ibidem*, pàg. 1.

⁵⁵ *Ibidem*, pàg. 2.

⁵⁶ *Ibidem*, pàg. 1-6.

IV. CONCLUSIONS

En el que hem anat comentant, en els successius apartats d'aquest treball sobre la Gota de Leche de Maó, es reflecteix un dels grans tòpics del discurs regeneracionista de finals del segle XIX i principis del segle XX que, com ja hem anat dient, relacionava els elevats índexs de mortalitat infantil amb la manca de cultura. Per tal de combatre aquesta elevada mortalitat dels infants a principis del segle XX, a Menorca es defensà, mitjançant les propostes sorgides des de la Gota de Leche de Maó, no tan sols la millora de les condicions sanitàries, sinó també la necessitat d'incrementar la formació higiènica de les mares.

Alhora aquest estudi ens ha permès comprendre com es plantejà la qüestió de l'educació de la dona en relació amb el rol que se li atribueix en una societat de profundes transformacions socials i específicament relacionades amb la incorporació de la dona al treball i al seu creixent protagonisme a la vida social.

Per acabar, i com a síntesi, només cal afegir que l'estudi de la creació d'entitats com la Gota de Leche de Maó ha permès posar de manifest la relació existent entre idees higienistes, pensament demogràfic i regeneracionisme educatiu en els primers anys del segle XX. El recobrat optimisme pedagògic, que caracteritzà els anys posteriors a la crisi de final de segle XIX, es manifestà en els més diversos camps de l'actuació política i social. En el cas de la Gota de Leche de Maó, la voluntat d'incidir educativament més enllà de l'escola se centrà en la preocupació higienista i poblacionista per plantejar un programa d'educació social, que es canalitzà a través de l'Extensió Universitària, de l'Ateneu de Maó i del consultori maternològic creat per Alabern.

* Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte d'investigació PB. 96-206, finançat per la DIGICYT (Factors mèdics, higiènics i educatius en el descens de la mortalitat infantil a les Balears).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALABERN, E.

- “Desarrollo actual de la higiene infantil”. *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1907, pàg. 161-168.
- “Concepto y funciones de la Gota de Leche”. *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1907, pàg. 257-264.
- *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1913.
- *Sobre un Paidómetro. Cooperación a la medida de infantes*. Mahón: Tipografía Mahonesa, 1913.
- *Tesis del Doctorado por D. Enrique Alabern, vocal correspondiente del Consejo Superior de Protección a la Infancia. Sobre lactancia artificial en las instituciones de puericultura y en la práctica privada. Cooperación a los estudios Nipiológicos acerca de las leches cruda y esterilizada*. Palma de Mallorca: Tipografía de Amengual y Muntaner, 1921.

BENSO CALVO, C.; PEREIRA DOMÍNGUEZ, M.C. “Aportaciones del higienismo a la educación corporal del escolar gallego en el siglo XIX”. A MONÉS, J.; SOLÀ, P. (ed.) *Educació, activitats físiques i Esport en una perspectiva històrica*. Actes del 14è Congrés Internacional de la ISCHE, Barcelona, 1992. Vol. I, pàg. 284-289.

BERNABEU MESTRE, J.

- “Problemes de santé et causes de décès infantiles en Espagne (1900-1935)”. *Annales de Démographie historique*, 1994, pàg. 61-77.
- “El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947”. Text multicopiat (s/d).

CANES GARRIDO, F. “Higiene escolar y educación física en el Regeneracionismo español”. A MONÉS, J.; SOLÀ, P. (ed.) *Educació, activitats físiques i Esport en una perspectiva històrica*. Actes del 14è Congrés Internacional de la ISCHE, Barcelona, 1992. Vol. I, pàg. 277-283.

CANUT, M. L.; AMORÓS, J. L. *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*, Institut Menorquí d’Estudis. 1989.

- COHEN AMSELEM, A. “La mortalidad de los niños”. A BORRÀS LLOP, J. M.(dir.) *Historia de la infancia en España contemporánea (1834-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1996, pàg. 109-148.
- DOPICO G.; DEL ARROYO, F. (1985). “Desarrollo económico y social y mortalidad infantil. Diferencias regionales”. A ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE CIENCIA REGIONAL. *Crisis, Autonomía y desarrollo regional*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1985, pàg. 357-372.
- FEMENIAS, F.; ALABERN, E. *Noticia sobre el Plan y Condiciones de un Edificio de Planta cuyo Proyecto figura en la exposición del Congreso. Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis*. Mahón: Imp. de M. Sintés Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1910.
- FERNANDEZ SORIA, J. M.; MAYORDOMO PEREZ, A. “Perspectiva histórica de la protección a la infancia en España”. *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 3. Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1984, pàg. 191-214.
- FLECHA GARCIA, C. “Madres y maestras en el pensamiento pestalozziano”. A RUIZ BERRIO, J.; MARTINEZ NAVARRO, J.A.; GARCIA FRAILE, T.; RABAZAS, T. (eds.) *La recepción de la pedagogía pestalozziana en las sociedades latinas*. Madrid: Endymion, 1998, pàg. 65-78.
- FORTEZA MARTÍ, J. *Higiene de los niños (Consejos a los padres)*. Colección de artículos de vulgarización científica. Mahón: Imprenta de Sucesores de Parpal, 1915. *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche*. Mahón: Tipografía Mahonesa, 1916. *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jeronimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintés, á cargo de F. Fábregues, (s/d).
- GUEREÑA, J. L. “La projection sociale de l’Université à la fin du XIX siècle: l’extensión universitaire en Espagne”. A *Actas de la 7th. International Standing Conference for the history of education*. Salamanca, 1985. Vol I, pàg. 208-218.

- HERNÁNDEZ MORA, J. “Els orígens de l’Ateneu de Maó”. *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1981, pàg. 19-70.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. *Historial de la Gota de Leche de Mahón*. Mahón: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, 1910.
- LAFUENTE VANRELL, L. “Sesión de apertura del curso académico celebrada en el Ateneo el 15 de octubre de 1915. Memoria leída por el Secretario de la Junta Directiva”. *Revista de Menorca*. Maó, vol. 1915, pàg. 321-328.
- LÓPEZ NUÑEZ, A. *Los inicios de la protección social de la infancia en España*. Madrid: CEPE, 1992.
- MAYEUR, F. “De la Révolution a l’École republicaine”. A PARIAS, L-H (dir.) *Historie générale de l’Enseignement et de l’Education en France*. Paris: Labat Editeur, 1981.
- MIRÓ LAPORTA, V. *Higiene y educación del niño*. Madrid-Alcoy: Librería de Victoriano Suarez/Imprenta El Serpis, 1899.
- OLIVER JAUME, J. *L’Higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Palma: Direcció General d’Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, 1992.
- QUINTANA, J. M. *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l’ Abadia de Montserrat, 1998.
- REVENGA, R. *La muerte en España. Estudio estadístico sobre la mortalidad*. Madrid: Imprenta de la Prensa, 1904.
- RODRÍGUEZ OCAÑA, E. “Una medicina para niños”. A BORRÁS LLOP, J. M.(dir.) *Historia de la infancia en España contemporánea (1834-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pàg. 149-170.
- SUREDA GARCIA, B. “La Extensión Universitaria”. A RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A.; NEGRÍN FAJARDO, O. (eds.) *Un educador para el pueblo. Manuel Bartolomé Cossío y la renovación pedagógica institucionista*. Madrid: UNED, 1987, pàg. 248-261.